

Az udvariasság pragmatikája

Bevezetés

Ha végigtekintünk az elmúlt 25 év pragmatikai munkáinak során, azt tapasztaljuk, hogy jelentős hányaduk foglalkozik az udvariasság kérdéskörével, és ez nem véletlen. A pragmatika ugyanis, miképpen egyik legelterjedtebb meghatározása fogalmaz, „a kontextuális jelentés vizsgálata”. Az állítás értelmében a beszélők annak megfelelően tervezik meg nyelvi cselekedeteiket, hogy milyen körülmények között nyilvánulnak meg, vagyis a kontextus erős befolyással lehet a választott nyelvi formákra. A beszédhelyzet társadalmi, pszichológiai összetevőit állítja előtérbe egy másik, a tárgyamhoz legközelebb álló definíció is: a pragmatika a viszonylagos távolság kifejezésének tanulmányozása: “the study of the expression of relative distance” (Yule 1995: 3). A beszélő és hallgatójának szociális távolsága, kapcsolatuk jellemzői nagymértékben kihatnak arra, hogy a felek egy adott kultúrában mit mondanak ki, és hallgatnak el, illetve amit mondanak, azt mennyire közvetlenül teszik/tehetik. A nézetet leghatározottabban képviselő Anna Wierzbicka például a pragmatikát előbb a társadalmi interakció tanulmányozására szolgáló eszköznek (“tool of social interaction”) (1991: 1), majd pár oldallal később egyszerűen az ’én’ és a ’te’ közötti nyelvi interakciót kutató diszciplínának mondja: “The discipline studying linguistic interaction between ’I’ and ’you’ ” (i. m. 5). Hozzáteszem, abban, hogy az udvariasságot a pragmatika alapstúdiumának tartják, sőt nemegyszer magával a diszciplínával azonosítják, nem kis része van a két legnagyobb hatást gyakorló udvariassági elmélet szerzőjének, G. Leechnek, valamint a Brown és Levinson szerzőpárosnak. Leech a témával foglalkozó művének *A pragmatika elvei* (Principles of Pragmatics, 1983) címet adta, de Brown és Levinson is szoros kapcsolatukra utalnak, amikor a nyelvhasználat univerzális elveivel azonosítják az udvariasságot (Politeness: Some Universals in Language Usage, 1987).

Dolgozatomban az udvariasság kutatásának lehetséges módozataival foglalkozom, előtérbe állítva a pragmatikai értelmezéseket, azok meghatározó fogalmait. A két tárgyalt elmélet korlátainak megemlítése mellett azt is jelzem, miben hoztak újat a fenomén „hagyományos” leírásához képest, illetve érzékeltetni kívánom, mit is jelent az udvariasság pragmatikai szempontú kutatása. Előljáróban – már csak a témám megkövetelte gesztusként is – szükségesnek tartom kiemelni azt a tényt, hogy a kutatók (így a magyarok is) a kezdetektől fogva sikeresen túlléptek a formai leírások keretén, s nemegyszer igen előremutató megállapításokat

tettek. Az első ilyen jellegű munkának, Ponori Thewrewk Emil (1897) dolgozatának a látásmódja például a szemiotikát, illetve a nem nyelvi jelrendszerekkel foglalkozó kinezikát, proxemikát stb. idézi. Simonyi hármas, szociálpszichológiai megfontolásokat is figyelembe vevő udvariassági rendszere (1911) pedig akár Lakoff, akár Leech rendszerébe is beilleszthető lenne. Erősen társadalomnyelvészeti indítatású az eddigi legátfogóbb, hatalmas művelődéstörténeti anyagot felvonultató mű, Kertész Manó könyve (1933). Összetett, társadalomlélektani attitűd jellemzi Éder Zoltán szócikkét is (Éder 1980: 1128–30).

1. Az udvariasság lehetséges (nem pragmatikai) tárgyalásmódjai

Sajnálatos módon az utóbbi évtizedek kitüntetett érdeklődése, a változatos elméleti megközelítések, a gyarapodó empirikus vizsgálatok ellenére is azt kell mondanunk, hogy magának a fogalomnak a meghatározásában meglehetősen özszevisszaság uralkodik a szakirodalomban. Valójában abban sincs megegyezés, hányféle szempontból tanulmányozható jelenségről van szó: B. Fraser például négy lehetséges megközelítéséről szól (1990), J. Thomas pedig ötről (1995: 149). Mindketten elkülönítik az udvariasságot mint társadalmi viselkedést a nyelvi megjelenésmódoktól, de megjegyzi azt is, hogy az éppen aktuális udvariassági elvárások tükröződnek a nyelvben. A nem nyelvi udvariasság Thomasnál mindennapi életünk valós céljaként jelenik meg, Frasernél pedig mint a megfelelő és tapintatos társadalmi viselkedésformákat magában foglaló, történelmileg változó, kodifikált normarendszer, amit Rotterdami Erasmus *De civilitate morum puerilium*ának megjelenésétől kezdve (1530) időről időre kézikönyvekbe foglalnak a társadalom tagjai számára. (Etimológiája több nyelvben is egyértelműen utal eredetére, kialakulásának körülményeire, arra a tényre, hogy történetileg a felsőbb osztályok magatartására vonatkozó szabályokat foglalta magába: német *höflich*, francia *courtois*, spanyol *cortes*, de ebbe a sorba simul a magyar elnevezése is.) A gazdag magyar illemtan-irodalom egy jelentős korszakába, a 19. század első felébe a Fábri Anna szerkesztette kitűnő szöveggyűjtemény nyújt bepillantást (2001).

Mivel Thomas rendszerében a pragmatikai csak egyike a lehetséges négy tárgyalásmódnak, munkája megfelelő támpontul szolgál összevetésükre, erényeik, korlátaik megragadására, illetve a pragmatikai értelmezés elhatárolására a többitől. (Fraser kizárólag a pragmatikai udvariasságelméletekkel foglalkozik.) Thomas négy kategóriája: az udvariasság 1. mint a tisztelet megnyilvánulása; 2. mint kommunikációs stílus; 3. mint megnyilatkozás szintű nyelvi jelenség; 4. mint pragmatika tárgya.

1.1. Az udvariasság mint a tisztelet megnyilvánulása

Az udvariasságot nem egy munka azonosítja a tiszteletadással. Miként erre a szerzőnő figyelmeztet, hibásan, mert a két fogalom rokon, de nem azonos (Thomas 1995: 150). A tiszteletadás azt a respektust jelenti, amelyet mások iránt érzünk maga-

sabb társadalmi rangjuk, státusuk, koruk stb. miatt, ilyen módon valójában a familiaritás ellentéte. Az udvariasság viszont a másokkal szembeni figyelmeség megnyilvánulásának általánosabb módja, részét képezik a tiszteletadás formái, de jóval több annál. (Ellentéte a durvaság.) A tisztelet kifejezőmódjai – ahogy az udvariasságéi is – lehetnek nem verbálisak: felállunk, ha idősebb professzorunk belép a szobába, az urak előre engedik a hölgyeket stb. Formai megjelenítői különböző mértékben épülhetnek be az egyes nyelvek rendszerébe, az ázsiai nyelvek nagy részébe (koreai, japán) általános érvényű, gazdag kódrendszerrel is akár. A japánban például nem lehet megkerülni a beszélő és hallgató viszonyát még olyan egyszerű közlésekben sem, mint *Ma szép idő van*, ugyanis a mondatban ott kell lennie a közömbös (*da*), a tiszteletet (*desu*) és a különleges tiszteletet (*degozaimas*) kifejező szavak valamelyikének (Matsumoto 1989: 209). (A témáról magyarul: Mártonfi 1972.) A tisztelet nyelvi megnyilvánulásának szűkebb érvényességű bizonyítéka a tegező, magázó névmások megléte az úgynevezett T/V nyelvekben (a francia tegező *tu* és magázó *vous* névmások rövidítéséből keletkezett elnevezés), ami arra kötelezi a beszélőket, hogy interakcióikban kinyilvánítsák a hallgatójukhoz fűződő társadalmi viszonyukat, így az irányában megnyilvánuló tiszteletet is. A magyar nyelv azért foglal el sajátos helyet az ilyen típusú nyelvek között, mert a szimmetrikus egyes és többes számú alakoknak köszönhetően (*te, ön ↔ ti, önök*) a distinkciót a többes számú hallgatóságra is ki kell terjeszteni, nem beszélve az *ön* és *maga* közötti fokozati különbségről, illetve a feléledő, nőikkel használatos *kiskegyedről*. A beszédpartnerek egymás iránti tiszteletét emellett a megszólító formák (*uram, asszonyom, professzor úr* stb.) vagy a köszönetmódok is jelölhetik. Ha végigtekintünk az udvariasság irodalmának történetén – Domonkosi Ágnes összefoglalójából (1999) ezt megtehetjük –, kijelenthetjük, hogy a tisztelet kifejezésének említett eszközei a kezdetektől fő témáját képezik az udvariasság hagyományos taglalásának, de a jelenkori társadalomnyelvészeti munkáknak is kedvelt vizsgálati területei. (Hogy csak néhány frissebb munkát említsek: Domonkosi 2001; Dömötör 2005.)

A beszélő szándékának meghatározó szerepet tulajdonító pragmatika ezzel szemben meglehetősen közömbösen viseltetik irántuk. Ennek oka az, hogy a tegezést-magázást, a megszólító kifejezések stb. használatát nagyrészt normatív szabályok irányítják, vagyis a megnyilatkozónak nem sok szabadsága van a kiválasztásukban, ha nem akarja önmagát hátrányos helyzetbe hozni. A pragmatika érdeklődését ezért csak akkor keltik fel, ha eltérés tapasztalható a normától. Ilyenkor számos pragmatikai kérdés merül fel: vajon milyen szándék húzódik meg a beszélő viselkedése mögött, milyen jelentést hordoz az adott alakzat az új kontextusban stb. Ha a közös munka alól kibúvó, későn érkező beosztottját a főnök az *Óh, Kovács kisasszony is megérkezett* mondattal köszönti, nem éppen hízelgő véleményének ad hangot. A beszélői szándék tehát akár ellentétes előjelűvé is változtathatja a tiszteletet megjelenítő formák tartalmát, magyarán úgy is lehetünk udvariatlanok, hogy látszólag megadjuk a respektust (*Miniszter úr! Ön alkalmatlan a posztjára*).

Pragmatikai szempontból figyelemreméltóak a megszólításokkal történő „leértékelések” és „felértékelések”, vagyis azok az esetek, amikor a megnyilatkozó nem a társadalomban elfoglalt helyének, korának, nemének megfelelően szólítja

meg partnerét. A normától való elhajlásnak többek között érzelm kifejező funkciója lehet (Péter 1991: 112–6). Ha leértékelünk, nagyrészt sértő célzattal teszünk (*fater, öreglány* stb.), de az sem ritka, hogy a beszélő alárendelt szerepét vagy egyéb mögöttes szándékait a partnere magasabbra helyezésével palástolja, mondjuk *főorvos úrnak, őrmester úrnak* szólítja, holott sem az egyik, sem a másik. Külön dolgot tárgyát képezhetné a nő megszólítások, köszönések szociopragmatikai üzenete: *Parancsol még valamit, drága; Csók.*

Örvendtes módon néhány, a tisztelet nyelvi kifejezőeszközeit pragmatikai aspektusból vizsgáló dolgozatról is be tudok számolni. Gondolok itt Kiefer Ferencnek az üdvözléseket nyelvi játékként értelmező írására (Kiefer 1980). Bańcerowski Janusz (2002b), valamint Nyomárkay István dolgozatukban (1998) az udvariasság nyelvi elemeinek használatát a beszélő stratégiájával azonosítják, s megjelenésüket pragmatikai változóktól teszik függővé. Balázs Géza köszönés- és megszólításokról szóló (1993), illetve Fülei-Szántó Endre hasonló témájú értekezése (1994) nem nevezhető ugyan pragmatikainak (az előbbi inkább antropológiai nyelvészeti, az utóbbi szociálpszichológiai ihletésű), de az elemzett nyelvi elemeknek több, a beszélők szándékához köthető sajátosságával is foglalkoznak.

1.2. Az udvariasság mint kommunikációs stílus/registter

Mint ismeretes, a kommunikációs stílus, más elnevezéssel registter a szituációtól függő (szóbeli és írásbeli) nyelvhasználati módokat foglalja magába (Halliday 1978: 32). Az eltérő társadalmi kapcsolatok, helyzetek más-más nyelvhasználatot követelnek: másképp üdvözljük a vendégeket egy tudományos konferencián elnökként, és másképp a rég nem látott barátunkat az utcán, de eltérőképpen írunk meg egy hivatalos feljegyzést és egy, a családtagunknak szóló üzenetet. A sajátos szituációkban, kontextusban használt nyelvi formákkal való foglalatalkodás elsődlegesen a társadalomnyelvészet feladata, de stílári kérdés is. (Az egyes nyelvi alakzatokhoz köthető stílustulajdonságokról l. Tolcsvai Nagy 1996.) A pragmatika érdeklődésére azonban ismételtelen csak akkor tarthatnak számot, ha a beszélő nem az előírásoknak megfelelő megnyilatkozásokkal vagy az adott szituációban váratlan fordulatokkal él.

1.3. Az udvariasság mint megnyilatkozás szintű nyelvi jelenség

A 70-es évek udvariassággal foglalkozó munkái az udvariassági kifejezéseket főként mint felszíni szerkezeti jelenségeket vizsgálták. (Thomas kicsit zavaró terminusát Searle-től kölcsönzi a lokúció szintjén megvalósuló cselekedetekre, vagyis valaminek a kimondására.) Fraser (1978) és Walters (1979a, b) ilyen jellegű dolgozataikban a különféle beszédaktusokat megjelenítő nyelvi eszközök udvariassági rangsorát igyekeztek meghatározni. Felméréseikben arra kérték adatközlőiket, hogy (a lehető legközömbösebb kontextusban) állítsák rendbe a megadott alakzatokat: *Megtennéd nekem; meg tudnád tenni; meg tudod tenni; Tedd meg, hogy* stb.

Dolgozataikból három fontos következtetést lehet levonni: 1. az anyanyelvi beszélők meglehetősen biztonságosan ítélik meg, hogy hol helyezkedik el a képzeletbeli udvariassági skálán egy-egy forma; 2. minél kidolgozottabb egy alakzat grammatikai szempontból, annál udvariasabb: *Csináld meg!* ↔ *Megkérhetném arra, ...*; 3. a több nyelvre kiterjesztett interkulturális összevetések (Fraser idegen ajkúakat is bevont a vizsgálatba) azt mutatták, hogy egyes nyelvek bizonyos nyelvi cselekedetek végrehajtásához cizelláltabb, mások szűkszavúbb eszköztárral bírnak: az angol a szükségesség, kötelesség megjelenítésének formáiban gazdag (*you must, you have to, you are to, you should* etc.), de ugyanez elmondható a magyarról is: *meg kell tenned, muszáj megtenned, meg kellene tenned, megtehetnéd* stb.

A beszédaktusok végrehajtására alkalmas formulákat mind a társadalomnyelvészet, mind a pragmatika kutatók közé sorolja: a pragmatika számbavételük, a szituációk társadalmi tényezőinek, a beszélők szociális hátterének, korának, iskolázottságának és az adott formák használatának összehasonlítása helyett annak meghatározását állítja középpontba, hogy a beszélők hogyan, milyen stratégiákkal valósítják meg szándékaikat. Emellett azt is tanulmányozza, hogy a stratégiákat milyen formák jelenítik meg. Az utóbbi, pragmalingvisztikai aspektus követése több kérdés tisztázásában segíthet: milyen tényezők szabják meg a szinonimnak tűnő *elnézést, bocsánat* előfordulását (Szili 2004: 148–51), mikor részesítjük előnyben a rövidebb imperatívusi alakokat a hosszabbakkal szemben stb. De azért is fontos lehet, mert az előző két alpontban megállapítottakhoz hasonlóan akár meg is kérdőjelezheti a kontextus nélküli nyelvi alakzatok udvariassági értékéről megállapítottakat. Ennek illusztrálására lássunk két példát: vendégeinket a meglehetősen igénytelen, közvetlen imperatívusi *Vegyé! formával* kínáljuk meg, s nem a *Vennél egy süteményt?* kérdéssel, ahogy a *Zavarhatnám egy pillanatra?* kérdés is lehet udvariatlan, gúnyos, ha mondjuk a trécselő eladóhoz fordulok vele. A nyelvi forma tehát önmagában még nem jelöli egyértelműen a vele végrehajtott beszédaktus udvariassági vagy udvariatlan voltát: erre csak a nyelvi forma, a megnyilatkozás kontextusa és a beszélő, valamint a hallgató viszonya együttesen képesek. (A pragmatika többek között ezért is ódzkodik attól, hogy az udvariasságot egyértelműen a közvetettséggel azonosítsa.)

2. Az udvariasság a pragmatikában

Miután vázoltam témám lehetséges – nem pragmatikai – megközelítéseit, illetve érzékeltetem a pragmatikai felfogás lényegi eltéréseit amazoktól, tekintsük át, milyen udvariasságmagyarázatokkal szolgál ez a nyelvleírési szint. A meghatározó pragmatikai udvariasságelméletek értelmezési szempontjaikat tekintve a következőképpen azonosíthatók:

1. **az udvariasság mint a társalgási maximák megnyilvánulása** (Leech 1977, 1983);
2. **az udvariasság mint arcvédő tevékenység** (Brown–Levinson 1978, 1987).

Ismertetésüket az alábbiakra összpontosítva végzem el: (hozzávetőleges) definíciójuk; alapfogalmaik; az udvariasságot meghatározó tényezők az adott rendszerben; erényeik és hiányosságaik.

Mielőtt azonban ezt megtenném, szükségesnek tartom a társadalmi (így a nyelvi) érintkezéseinket nagyban meghatározó **benyomáskeltés** (énmegjelenítés) és az udvariasság összefüggésével kapcsolatos álláspontomat vázolni. Vitathatatlan, hogy mind a kétféle arcot megjelenítő udvariassági stratégiák (l. Brown–Levinson 1987), mind a Leech (1983) maximáiban foglaltak szerves részét képezik a kedvező énmegjelenítésnek (kapcsolatukról bővebben: Nemesi 2000), ám azt is hozzá kell tennünk gyorsan, hogy a benyomáskeltés nem minden válfaja tartozik az udvariasság körébe. Pragmatikai értelemben ugyanis a nyelvhasználat stratégiai jellegű, vagyis a beszélő egy adott helyzetben a szándékainak leginkább megfelelő nyelvi megnyilvánulásformákat választja. Éppen ezért különbséget kell tennünk a benyomáskeltés azon válfajai között, amelyek általános kommunikációs célként jelennek meg (a társadalmi elvárásokat követőnek, műveltnek, választékosnak, expresszívnek, szellemesnek stb. akarok látszani) és azok között, amelyek a felek kommunikációjának zökkenőmenteségét, a hallgató érzéseinek, gondolatainak, egyéb elvárásainak való megfelelést, más szóval az udvariasságot biztosítják. Annak illusztrálására, hogy ez nem mindig egyszerű feladat, vegyünk a túlzások köréből egy példát. A *Rettenetes vihar van odakint* állítás jelzője közömbös helyzetben csupán a mostoha időjárás erősebb megjelenítését szolgálja (benyomáskeltő alakzat), de ha az agyonfagyott, éppen hazaérkező barátomnak mondom, az Egyetértés leechi maximáját teljesítem vele.

2.1. Az udvariasság mint a társalgási maximák megnyilvánulása

Az udvariasság Leechnél tulajdonképpen magyarázat arra, miért olyan közvettek az emberek annak átadásában, amit gondolnak, és miért térnek el az udvariasság érdekében Grice társalgási elveitől (1983: 80). Koncepciójának ihletője kétségtelenül Grice konverzációelmélete volt (Grice 1975), de közvetlen előzményének G. Lakoff dolgozata (1973) tekinthető. Minthogy Leech elméletével több munka is foglalkozott (Bańcerowski 2000b, Nemesi 2000, Szili 2000, 2004, Pap 2006), itt csupán a lényeges elemeit emelem ki.

A könyvének címébe foglalt pragmatikai (azaz udvariassági) elveket a 4. fejezetben határozza meg. Mint tudjuk, Grice Együttműködési Elvre (Cooperative Principle: CP) épülő társalgási modelljében a résztvevők a kommunikáció hatékonysága érdekében négy maximát (Mennyiség, Minőség, Relevancia, Mód) követnek. (Az egyes fogalmak eredeti nagybetűs írásmódját a magyar szakirodalom átvette, ezért én is ezt a gyakorlatot követem.) Grice-szal vitatkozva Leech rámutat arra, hogy amikor két ember beszél egymással, nemcsak az a fontos, hogy az egyik azt mondja a másiknak, amit gondol vagy érez, hanem megfelelő benyomást, hatást is kell partnerében keltenie, vagyis a mondanivaló tartalmán kívül a másik fél gondolatait, érzéseit is figyelembe kell vennie, tiszteletben kell tartania. A társalgási szabályok mellett ezért udvariassági maximák megfogalmazása is

szükséges a kommunikációs szituáció értelmezéséhez. A grice-i együttműködési elv analógiájára megalkotja az Udvariassági Elv fogalmát (Politeness Principle: PP). Míg a CP célja az információk legteljesebb átadása, az Udvariassági Elvé az, hogy minimalizáljuk az udvariatlanságunkkal kapcsolatos hiedelmek kifejezését, és maximalizáljuk az udvariasságunkat erősítőket: “Minimize (other things being equal) the expression of impolite beliefs; Maximize (other things being equal) the expression of polite beliefs” (Leech 1983: 81). E törekvésünket hat (esetleg hét) maxima segítségével valósíthatjuk meg: 1. Tapintat (Tact), 2. Nagylelkűség (Generosity), 3. Megerősítés, (az angol approbation szót fordítják ’jóváhagyás’-nak is), 4. Szerénység (Modesty), 5. Egyetértés (Agreement), 6. Együttérzés (Sympathy). 7.? Fatikus (Phatic) Maxima. Az elvek mindegyikéhez pragmatikai skálát rendel, amely alapján a beszélő dönt az adott maxima követéséről.

2.1.1. Leech elméletének kritikája

Leechnek több kritikusa is akadt (Dillon et. al. 1985, Thomas 1986, Brown és Levinson 1987, Fraser 1990) mindenekelőtt az elvek kiválasztásának esetlegesége miatt. Ha társadalompszichológiai kényszerűségek megszabta morális tanításokon alapulnak (tartalmuk alapján erre következtethetünk), miért éppen ezeket emelte ki közülük, és miért ennyit. Közösségünk számos erkölcsi szabály követését várja el életünk minden területén, de objektív kritériumok alapján megállapítani, hogy melyek közülük azok, amelyek az udvariasság körébe sorolandók, s melyek nem, szinte lehetetlen vállalkozás. Gu szerint például a kínai kultúrában az udvariasság négy alapértékre épül: 1. Tisztelet (Respectfulness); 2. Szerénység (Modesty); 3. Jóindulat (attitudinal Warmth); 4. Gyengédség (Refinement) (Gu 1990: 239). Nem egyértelmű az egyes elvek érvényességi köre sem. Különösen igaz ez a Leech által magasabb rendűnek mondott és a kissé homályosan definiált „egyéb” elvekre. A Pollyanna-elv (Kerüld a kellemetlen témákat! Részesítsd előnyben a kellemes témákat!), amely Eleanor H. Porter pöttyös regényekkel rokon művének optimista, „Lásd az élet napos oldalát!” tanítást követő lánykájáról kapta az elnevezését, elég nehezen azonosítható. Ha a barátnőm mosástól összement pulóverét meglátva azt mondom, *Legalább van egy divatos pulóvered*, a lehető legtöbbet hozom ki az adott helyzetből, de a megnyilatkozásom akár a Megerősítés Elv megnyilvánulásaként is felfogható.

Elméletének pozitív vonásaként szokták ellenben emlegetni azt, hogy maximái a brown–levinsoni „arc” fogalomnál jobban alkalmazhatók az udvariasság érzékelésében, az egyes udvariassági stratégiák használatában megmutatózó kulturális különbségek megragadására. Leech nemegyszer maga fűz interkulturális jellegű kiegészítéseket hozzájuk. A Tapintat Elv három megnyilvánulási módját (a beszélő kirovó szerepének csökkentése; választási lehetőség felajánlása; az előny-hátrány skála használata) fejtegetve a második alstratégiáról például megjegyzi, hogy a lehetőség felajánlása a nyugatiak udvariasságról való elképzelésének kulcsfogalma. A kényszerítő beszédaktusok (kérés, ajánlat stb.) esetén a hallgató kárát úgy csökkentik, hogy szabad választásként prezentálják akaratukat. A kínaiak ezzel szem-

ben kis jelentőséget tulajdonítanak neki: náluk egyértelműen udvarias, ha a házigazda a vendég megkérdezése nélkül rakja tele annak tányérját étellel (Spencer-Oatey 1992: 7; idézi Thomas 1995: 161). Majzer Mónika (1999) és Szili Katalin felmérése (2000) azt valószínűsíti, hogy mi, magyarok szintén elég magas százalékban ajánljuk fel a választást partnerünknek. Szili adatközlői 40%-ban vetették fel választási lehetőségként a fordítás átnézését, Majzernél valamivel többen, 50%-ban: *Mi lenne, ha együtt megcsinálnánk, és utána elmennénk sétálni? Vagy fordítva, ahogy akarod.*

2.2. Az udvariasság mint arcvédő tevékenység: Brown–Levinson elmélete (1978, 1987)

Mivel a szóban forgó elmélet kulcsfogalma a külvilágnak az önmagunkról nyújtott kép, az **arc**, mindenképpen kell tennünk egy vázlatos kulturális antropológiai, társadalompszichológiai kitérőt. (Mivel a magyar nyelvben léteznek a *face* szónak az iménti definícióhoz köthető jelentésváltozatai – jelölheti valamely személy, dolog valódi egyéniségét, mivoltát: *megmutatta az igazi arcát; ez a kommunizmus igazi arca*, de lehet egy-egy érzelem, lelki állapot tükrözője is: *semmitmondó, gondterhelt* stb. *arcot mutat* –, szerencsésebbnek tartom a szintén elterjedt *arculat* vagy *homlokzat* helyett ezt a szót használni.)

2.2.1. A goffmani arc

Maga a fogalom a kínai filozófiában gyökeredzik, s a múlt század közepén Hu (1944) tanulmánya irányította a figyelmet ismételten rá, de Goffman volt az, aki koherens elméletet épített köré. Az ide vonatkozó két fő munkája, a Brown–Levinson-féle arc közvetlen előzményének mondott *On face-work* ('Az arc munkáról' 1955) és az *On the nature of deference and demeanor* ('A tiszteletadás és a viselkedés természetéről' 1956) az *Embarrassment and social organization* ('A zavar és a társadalmi szerveződés') című esszével egy kötetben jelent meg (1967). Az első két dolgozatában még erősen érződik a francia társadalomfilozófus, Emile Durkheim vallásról írt munkájának hatása (1915). Az *arcot* még olyan énképként határozza meg bennük, amelyet társadalmilag jóváhagyott tulajdonságok körvonalaznak ("Face is an image of self delineated in terms of approved social attributes" 1967: 5), az arc munka pedig bármely olyan cselekedet, amit valaki annak érdekében végez, hogy összhangban maradjon az általa mutatott arccal (*face-work*: "actions taken by a person to make whatever he is doing consistent with face" 1967: 12.) Az egyén tevékenysége Durkheimhez hasonlóan a társadalmi szolidaritásban gyökeredzik, mozgatója a morál, az arc munka és a viselkedés pedig a társadalmi élet rituális rendjének fenntartója. A harmadik esszében, amelyben az individuum és a közösség viszonyát taglalja azokat az eseteket a középpontba állítva, amikor a rituálé finom egyensúlya megbomlik, távolodni látszik a durkheimi arcfelfogástól. A társadalmi lények kölcsönös függésének gondolatát itt sem utasítja el, de

kinyilvánítja az interakciókban részt vevők arcának szentségét, vagyis Durkheim kollektív énjének helyébe az interakciókban részt vevők önértékelése lép, amelynek alapját az angolszász kultúra fő értékei, a függetlenség és az egyén sérthetlenségét szimbolizáló „privacy” képezik. Az arc sérthetlenségének megtartása rituális rendet követel, azaz olyan tevékenységeket, amelyeken keresztül a szereplő kimutatja, mennyire méltó a tiszteletre, illetve mit gondol arról, hogy mások mennyit érdemelnek. A társadalmi találkozásait ebből következően úgy alakítja, hogy mind saját arca, mind partnere arcának önbecsülése megmaradjon. Az utóbbiak azt igazolják, hogy a goffmani arc nem egyoldalúan egocentrikus, valójában a másik fél reakcióinak, érzelmeinek felfogását is magában foglalja. Az alkalmazott defenzív (a saját arcot védő) és a protektív (mások arcát védő) gyakorlatok fontos szerepet kapnak majd Brownnál és Levinsonnál. (A témáról l. Bargiela-Chiappini 2003.)

Játékelméletét és a dramaturgiai énről vallott elképzelését későbbi esszéiben, így a *The Presentation of the Self in Everyday Life*-ban (1959; 1999) fejti ki, amelyben még gazdagabb, színesebb arcunkat tár elénk.

2.2.2. A kétféle arc és az arcfenyegető aktusok Brown–Levinson rendszerében

Erősen absztrakt arcfogalmukat a goffmani arc individualisztikus jegyeit és a nyugati (angol) ugyancsak énközpontú *persona* jellemzőit egybegyúrva alkották meg, amelyre ők maguk is utalnak elméletük első változatában (1978): “our notion of face is derived from that of Goffman and from the English folk term” (1978: 61). Goffman változatos arca kétfélére egyszerűsödik le náluk, a távolító/tartózkodó (negative) és a közelítő/ kedvező (positive) arcra. Ha az első pillantásra nem a leg-sikerültebb angol *negative*, *positive* terminusok eredetét keressük, szintén Durkheimhez kell visszatérnünk. Már említett művének alap gondolata szerint, ha a vallást levetkőztetjük, számos természetfeletti és hitbéli elemmel, rítussal szembesülünk. A rítusok szerepe az, hogy a két távoli, harcban álló világot, a szakrálist és mindennapit összekössék, lehetővé téve a kommunikációt a profán hívők és a szent, sérthetetlen istenek között. A negatív rítusok távol tartják, megakadályozzák a szent és profán kapcsolatát, a pozitív rítusok pedig megengedik a hívőknek, hogy segítségükkel kommunikáljanak az isteneikkel.

Tartózkodó arcunk Brown–Levinson szerint a mások befolyásától, kényszerétől való függetlenségünket (freedom of imposition), önrendelkezésünket, a cselekedeteink szabadságát szimbolizálja. A közelítő arc a beszédpartnerrel való közönségre, egyetértésre törekvést jeleníti meg, s a kölcsönös elfogadás igényét felmutatva kedvező képet akar kialakítani magáról a hallgatóban. A közelítő arc elvárásait kielégítő úgynevezett közelítő udvariasság stratégiái azoknak a konverzációs eszközöknek az előtérbe kerülését jelentik, amelyek a két fél közötti közös, egyetértésre alkalmas jelenséget emelik ki. A főnök a *Nos, barátaim, kezdjük el a munkát* felszólításban közelítő stratégiát alkalmaz: előbb a megszólítással érezteti a közönséget a munkatársaival, utána a többes szám 1. személyvel. Az ige imperatívusi alakja pedig arról vall, hogy nem ódzkodik kollégái független arcának megsérté-

sétől. A tartózkodó udvariasság megnyilvánulásmódjai a hallgató független arcának kedveznek. A beszélő ilyenkor önnön akaratát háttérbe szorítva, visszafogottan szólal meg, hogy partnerének szabadságát kevésbé veszélyeztesse. Így viselkedik az előző vezető, ha a következőképpen fogalmaz: **Jó lenne elkezdeni a munkát.** (A személytelen szerkezettel senkit sem szólít meg, a feltételes mód pedig az imperatívus direkségét tompítja.)

Brown–Levinson elméletében a zavartalan interakció alapfeltétele egymás arcának elfogadása és megőrzése, vagyis az udvariasság annak megnyilvánulása, hogy az egyén milyen stratégiák használatával próbálja önmaga és a hallgatója arcát megőrizni. A stratégiák a beszélőnek az adott szituációban felmutatott arcához alkalmazkodva változnak. Eléggé pesszimista elképzelésük szerint minden illokúciós aktus (szándékot kifejező nyelvi cselekedet) valamilyen fokon arcfenyegető tevékenység (face threatening act = FTA), ezért a beszédpartnereknek együtt kell működniük. Az együttműködés az arc kölcsönös sebezhetőségén alapszik, hiszen a beszélő saját védelmében akaratlanul is fenyegeti beszédpartnere arcát, viszont ha annak arcát védi, háttérbe szorulnak a saját arcának az érdekei. Az előbbi esetben az udvariasság benyomását kelti, s ennek negatív következménye helyrehozható a beszédpartner arcának megmentése érdekében végrehajtott következetes munkával. Az egyes beszédaktusok természetesen eltérő mértékben veszélyeztethetik a beszélő vagy a hallgató arcát: az elutasítás például érzékenyebben érinti a hallgatóét, hiszen a megtagadás, elutasítás szégyenérzetet vált ki. A bocsánatkérés értelemszerűen a beszélőnek okoz nagyobb kárt.

Az arcfenyegető aktusok létrehozására Brown és Levinson háromfajta **mikrofonba** (on record) és egyfajta **mikrofon mellé** (off record) főstratégiát különítenek el. (Először természetesen el kell döntenie a megnyilatkozóknak, hogy megcselekszi-e az adott arcfenyegető aktust, mondjuk leszólja-e ismerőse ruháját.) Ha mikrofonba hajt végre valamely aktust, szándékát egyértelműen, direkt módon juttatja kifejezésre, ha mikrofon mellé, közvetetten, valódi szándékát elrejtve.

A „mikrofonba” stratégiák megvalósíthatók **pőrén** (bald-on-record), valamint **orvoslással** (with redress). Az orvosló akcióval a beszélő jelzi, hogy tisztában van az általa végrehajtott aktus arcromboló hatásával, miképpen azzal is, hogy a hallgató jogosan igényli az elszenvedett károk méltánylását. Az orvosló akciók megvalósíthatók közelítő (2. pont) és távolító udvariassággal (3. pont).

A) Mikrofonba arcfenyegető stratégiák

1. Arcfenyegetés pőrén. Kerülhetünk olyan helyzetbe, amikor a külső tényezők, például veszély vagy a végzett munka hatékonysága arra készítetnek bennünket, hogy köntörfalazás nélkül, direkt módon fejezzük ki magunkat. Ha azt látom, hogy egy virágcserep éppen valaki fejére esne, csak azt kiáltom: *Hátra!* Az operáló orvos is a lényegre szorítkozva utasítja munkatársait: *Szikét!, Szívást!* stb. Akkor teszünk így, ha nem félünk a címzett megtorlásától, vagy ha a felek egyetértenek abban, hogy a sürgősség, eredményesség érdekében felfüggeszhető arcuk védelme,

illetve értelmetlen azt védeni, hiszen az adott cselekedet a hallgató számára előnyös. (Amikor megkínálok valakit, nem a nagyon udvarias *Vennél egy süteményt?* kérdéssel fordulok hozzá, hanem a felszólító módú *Vegyél!* formával.)

2. Orvoslás közelítő udvariassággal. A beszélő közeledését fejezi ki partneréhez: jelzi a közösséget vele, azt, hogy kedveli, szereti, igényeit, személyiségét elismeri. Brown–Levinson tizenöt alstratégiát rendel ide, példákkal illusztrálva őket (1990: 76–86): 1. Figyelj a H (hallgató) érdekeire, kívánságaira stb.! Ezt teszem, ha szipogását így próbálom megszüntetni: *Kérsz egy zsebkendőt?* 2. Túlozz (érdeklődést, szimpátiát stb.)! (*Hogy te mindig milyen jól nézel ki!*) 3. Fokozd H érdeklődését! (*Képzeld, mi történt velem!*) 4. Alkalmazz csoporton belüliségre utaló azonosítókat, megszólításokat, zsargont, dialektust! (*Hát, öregem, olyan karót kaptam!*) 5. Törekedj egyetértésre! (Legjobb mód erre, ha „biztonságos” témákat [időjárás, divat, sport stb.] választunk.) 6. Kerüld a nézeteltérést! (Ez történik, ha H *Nagyon hideg van* megjegyzését B megerősíti, noha ő nem fázik: *Igen, eléggé.*) 7. Feltételezz közös platformot, tudást, menj elébe H kívánságának! (*Tudod, sok dolgom van; Nem akarnál inni valamit?*) 8. Viccelj! (*Nem baj, ha elpiszmozogok még egy kicsit?*) 9. Jelezd, hogy ismered H igényeit, és törödsz velük! (*Tudom, hogy nem tudsz megenni az autód nélkül, de add kölcsön ma estére.*) 10. Kínálj, ígérj! (*Ha erre járok, meglátogatlak.*) 11. Légy optimista! (*Remélem, eljössz.*) 12. Vond be a tevékenységbe H-t is! (*Induljunk!*); 13. Adj vagy kérj indoklást! (*Miért ne találkoznánk?*) 14. Feltételezz vagy állíts kölcsönösséget! (*Múltkor én túlóráztam, most rajtad a sor.*) 15. Adjál ajándékot (javakat, rokonszenvet, megértést, együttműködést stb.) H-nak! (*Megértem a problémádat, de nem tudok segíteni.*)

3. Orvoslás távolító udvariassággal. Tíz, a hallgató tartózkodó, független arcának kedvező stratégiát említenek (1990: 86–103). Ezek formájukat tekintve konvencionális udvariassági kifejezések, a tisztelet jelölésére szolgáló elemek, a beszélő kirovó/kényszerítő szerepét csökkentő, személytelenítő formulák stb. 1. Légy konvencionálisan közvetett! (*Tudnál segíteni?*) 2. Kérdezz, biztosíts! (*Nem tudom, érdekel-e...; Lehet, hogy ez nem jó, de...*) 3. Légy pesszimista H-val szemben! (*Félek, nem jössz el.*); 4. Minimalizáld az R_x tolakodást (az R_x a B tolakodásának szituációtól függő mértéke az adott kultúrában)! (*Csak azért jöttem, hogy megkérdezzem...*) 5. Add meg a tiszteletet! (*Doktor úr!*) 6. Ismerd be a tolakodást, mentegetőzz! (*Tudom, hogy zavarom, de...; elnézést kérek, de...*) 7. Személytelenítsd el mind a beszélőt, mind a hallgatót! (*Az ember kénytelen népszerűtlen döntéseket hozni.*) 8. Az arcfenyegető aktust mint általános szabályt fogalmazd meg! (*Úriember nem hazudik!*) 9. Névszósíts! (*Az ön válasza tetszett a bizottságnak.*) 10. Mikrofonba vállalj magadra adósságot, vagy ne verd H-t adósságba! (*Nagyon hálás lennék, ha...; Nem kerül semmibe, úgyis arra megyek.*)

B) Mikrofon mellé arcfenyegető stratégiák

Emlékeztetőül: mikrofon mellé arcfenyegető aktus közben azzal védjük a partnerünk arcát, hogy indirekt módon jelenítjük meg a szándékunkat: vagy közvetett beszédaktust hajtunk végre (1., 8., 13., 14. pontok), vagy valamely grice-i elv fi-

gyelmen kívül hagyásával, megsértésével implikatúrát, többletjelentést hozunk létre (2., 11., 12., 15. pontok). Az első esetben többféle, így a H számára előnyös értelmezése is lehet a megnyilatkozásunknak, a másodikban H a következtetési folyamatot irányíthatja a számára elfogadhatóbb megoldások felé. Brown és Levinson tizenöt változatát különítették el ennek az értelemszerűen távolságtartó udvariassághoz tartozó viselkedésmódnak (1990: 105–14). 1. Célozz a kívánságaidra, feltételeidre! (*Hideg van* = 'Csukd be az ablakot!') 2. Adj asszociációs támpontokat! (*Már megint fáj a fejem* = 'Masszírozd meg a hátamat!') 3. Élj előfeltevessel! (*Még Jancsi is meg tudta írni a tesztet.*) 4. Kisebbsíts! (*Nem is olyan rossz* = 'Jó'.) 5. Túlozz! (*Ezerszer hívtalak, de nem vetted fel* = 'Sokszor próbáltalak hívni.')

6. Alkalmazz tautológiát! (*Az egyes az egyes* = 'Ez a jegy rossz'.) 7. Alkalmazz ellentmondást! (*Szeretem is, meg nem is* = 'Ellentmondásosan viszonyulok hozzá'.) 8. Légy gunyoros! (*Gyönyörű időnk van* = 'Rossz idő van'.); 9. Alkalmazz metaforát! (*Ez a lányka egy pacsirta* = 'Jól énekel'.) 10. Tegyé fel szónoki kérdést! (*Honnan tudhattam volna...* = 'nem tudtam'.) 11. Légy kétértelmű! 12. Légy homályos! Az utóbbi két stratégiában B azzal sérti meg a Mód Maximáját, hogy nem pontosan azt mondja, amit közölni akar. Az első esetre példa: *Kati fiatal lány korában nagyon népszerű volt a fiúk körében* = 'Kati nem volt éppen példás életű lány'. Az utóbbira: *Családi okokból eladó* (H bármit feltételezhet: mert válnak, mert haláleset történt stb.). A kétértelműséghez, homályossághoz rendeli a szerzőpáros az enyhítő, szépítő funkciójú eufemizmusokat is: *élelmes gyerek* = 'szemtelen'; *eltulajdonította* 'ellopta'. 13. Általánosíts! A személytelen formáknak, általános alanyoknak köszönhetően a H-nak lehetősége van, hogy eldöntse, érvényesnek tekintse-e önmaga számára B mondandóját: *A piszkos edényt el kell mosogatni*. 14. Told el/csúsztasd el H szerepét! Néha olyanokat kell cselekvésre készítenünk, akikkel szemben (koruk, magasabb státusuk stb.) nem szívesen élünk kirovó szerepünkkel. Ilyenkor választhatunk egy másik H-t, remélve, hogy a valódi címzettünkhöz is eljut üzenetünk. Például a főnökömnek célozva a kollégámnak mondom: *János, vigyetek el engem is!* 15. Légy hiányos, alkalmazz ellipszist! (A B ennél a stratégiánál a Mennyiség és a Mód Maximáját is megsértheti: *Aki a tűzzel játszik...*; *Most aztán se ki, se be...*).

Brown–Levinson három független változótól teszi függővé az arcfenyegető stratégiák közötti választást: a beszélő és a hallgató közötti társadalmi távolság; viszonylagos hatalmuk; a kívánt javak, szolgáltatások felhasználásával arányban levő kirovás/kényszerítés foka (R_x).

2.2.3. Brown–Levinson kritikája

Az elmélet meghatározó volta ellenére is több kritikát vont maga után. Legvitatottabb pontjai többek között az arc nyugatian individualista jellege, valamint túlságosan absztrakt és univerzális (a kulturális sajátosságokat kevésbé hordozó) jegyei voltak. Werkhofer komor, pesszimista beállítódását teszi szóvá: úgy véli, hogy Brown és Levinson a beszélőt arcfenyegető, sőt antiszociális szándékokkal

ruhazza fel, azt feltételezve, hogy udvariasság látszatának előfeltétele az alapvető antagonisztikus ellentét az egyéni szándékok és a társadalmi szempontok között (1992: 176). De a nyugati etnocentrizmus érhető tetten abban is, hogy a szerzőpáros olyan „modellszemély”-re alapozza elméletét, aki két jellemzővel bír, racionalitással és arccal, vagyis aki úgy választja meg a nyelvi stratégiáit, hogy azok megfeleljenek a kommunikatív és arcorientált céljainak. Vajon minden kultúrában az ésszerűség az emberi cselekedetek (így a nyelvek) egyetlen mozgatórugója? Korántsem. (Gondoljunk a hindu vallás vagy a buddhizmus tanításaira!) Az empirikus kutatásoknak köszönhetően bebizonyosodott az is, hogy vannak ugyan olyan kultúrák, ahol az arc valóban fontos meghatározója a személyek közötti kapcsolatoknak, de léteznek olyanok is, ahol másodlagos szerepet játszik (Lim–Bowers 1991: 448), vagy más irányítók, például a tisztelet (respeto) lépnek a helyébe (Garcia 1996).

A leghevesebb ellenvéleményeket persze a szerzők azon törekvése váltotta ki, hogy az udvariasságot általános, minden nyelvre és kultúrára érvényes elvekkel határozzák meg. A teljesség kedvéért hozzá kell tennem, hogy Brown és Levinson nem tagadják a kulturális különbségek létét, nemegyszer ők maguk utalnak az egyes kultúrák eltéréseiből adódó sajátosságokra, de ezeket a saját rendszerükön belül kívánják értelmezni. Így sorolódtak a keleti és mediterrán népek inkább a közelítő, míg a nyugati társadalmak a tartózkodó udvariassági stratégiákat előnyben részesítő kultúrák közé.

A 90-es évektől azonban – kiváltképpen a nem nyugati nyelvek kutatói körében – egyre határozottabban fogalmazódik meg az igény, hogy az arc univerzális összetevői mellett felfedjék az egyes kultúrákhoz köthető sajátosságait (Ting-Toomey–Kurogi 1998: 216), illetve, hogy az udvariasságnak az egyes kultúrákban betöltött szerepét árnyalják. A japán, kínai szerzők többek között azt hangsúlyozzák, hogy kultúrájukban a mindennapi élet a két arcnál jóval összetettebb képet kíván meg a közösség tagjaitól (Gu 1990, Chen 1993, Mao 1994, Lim 1994, Gao 1996, Ji 2000). A kínai arc Lim szerint közösségibb, pozitívabb fogalom, három alapelven, a szolidaritáson, a megerősítésen és a tapintaton alapul, illetve erősen a helyzetekhez kötődik, azaz szituációs képződmény (Ho 1994). Még az univerzalizás elvét általánosságban elfogadó Y. Matsumoto is szorgalmazza, hogy az arcba kerüljenek bele olyan elemek, amelyek a kultúrától függenek, sőt annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a társadalom ismerete nélkül nehezen azonosíthatók az arc összetevői egy kultúrában (1989; 2003). Az utóbbi tényező fontosságát bizonyítja, hogy ma már szokásos az udvariasságot a társadalmi szerveződésmódtól függően is osztályozni: a társadalmilag erősen rétegelt közösségekben a normatív udvariasság a domináns (Japán, Mexikó, zulu), míg az arc- és státusalapú társadalmakban (Kína, Korea) a normatív és stratégiai udvariasság egyaránt jelen van. A kevésbé hierarchikus társadalmakban (Észak-Európa, Észak-Amerika) a státus kevésbé jelenítődik meg a verbális és nem verbális interakciókban, így a stratégiai udvariasság a domináns. Vizsgálataim alapján mi, magyarok a normatív és stratégiai udvariasságot egyaránt alkalmazó beszélőközösségekhez állunk közel (Szili 2004).

3. Összegzés

Ha a vizsgált két elmélet megegyező vonásait kell sorra vennünk, a következőket mindenképpen ki kell emelnünk: 1. az udvariasságot mint pragmatikai/kommunikatív fogalmat definiálják, és csak áttételesen hozzák összefüggésbe a közösségek morális, társadalompszichológiai tanításaival. Túlságosan gyakorlatias, „pragmatikai” álláspontjukat valóban nehéz elfogadni, mert erősen megkérdőjelezhető, hogy csupán a gyakorlat, a tapasztalataink sarkallnak bennünket egy sikeresen alkalmazott stratégia újabb és újabb használatára. 2. Hasonlít a két elmélet már taglalt univerzális jellegében is. A megvalósítást szolgáló eszközrendszert (társalgási elvek – arc munka), annak mikéntjét azonban látszólag teljesen eltérően határozták meg. Persze tüzetesebb összevetéssel több részleges egyezés is felfedezhető köztük: Leech Megerősítés Elve \approx Brown–Levinson mikrofonba főstratégia orvoslással történő közelítő udvariasság 6. változata; Leech Tapintat Elve \approx mikrofon mellé főstratégia 9., 11., 12. változata; Leech Nagylelkűség Elve \approx mikrofonba főstratégia, orvoslás távolító udvariassággal 10. alstratégia stb.

Az empirikus kutatások valószínűsíthetően egyik rendszert sem igazolnák maradéktalanul. Mint azt tapasztalhattuk, Brown és Levinson túl általános arc fogalma igen gazdag stratégiaegyütteseket takar (a három főstratégiának 40 fajta előfordulását ismerik), mégsem állíthatjuk bizton, hogy az udvariasság minden lehetséges előfordulását számba vették. Chen például megpróbálta a bókra adott válaszokat a kétféle arc munkával magyarázni, de több stratégia esetében kudarcot vallott (Chen 1993). Ugyanezzel a nehézséggel kellett jómagamnak is szembe-sülnöm (Szili 2004a).

A jogos kritikákat kiváltó vonásaik ellenére a pragmatikai megközelítések vitathatatlanul fordulatot, változásokat hoztak az udvariasság felfogásába, kutatásába az alábbiaknak köszönhetően:

1. Az udvariasságot a beszélő által alkalmazott stratégiaként határozzák meg, amelyet különféle célokból alkalmaz, legfőképpen azért, hogy harmonikus kapcsolatot tartson fenn vagy hozzon létre, vagyis előtérbe állítják a beszélői szándékokat.
2. Mivel az udvariasságot az interakciók minden szegmensében megjelenő jelenségnek tekintik, erőteljesen kitérítik a kutatandó témák körét: a tiszteletadást kifejező formák, a megszólítási módok mellett a beszédaktusok, a nyelvi befolyásolás számos eleme részét képezik a direkt, indirekt alakzatoktól az eufemizmusig.
3. Az univerzális elvek és az egyes nyelvek sajátosságai közötti feszültségek inspirálóan hatottak az udvariasság kultúráktól függő jegyeinek a feltárására. Ma már kijelenthetjük, hogy a kétségtől létező univerzális elvek mellett egy társadalom nyelvi viselkedését a közösség felépítése, kulturális identitása, a hagyományaira épülő normák, társadalmi elvárások is szabályozzák.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest, *Nyelvtudományi Értekezések* 137. sz.
- Bañcerowski 2000a. A nemverbális kommunikáció egyes kérdései. In: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest, 101–8.
- Bañcerowski Janusz 2000b. A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. In: *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Budapest, ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék. 312–5.
- Bargiela-Chiappini, F. 2003. Face and Politeness: new (insights) for old (concept). *Journal of Pragmatics* 35: 1453–69.
- Brown, P.–Levinson, S. 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Goody, E. N. (ed.): *Questions and Politeness strategies in social interaction*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, P.–Levinson, S. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, P.–Levinson, S. 1990. Univerzálisok a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest, II. 311–5.
- Chen, R. 1993. Responding to compliments: A contrastive study of politeness strategies between American English and Chinese speakers. *Journal of Pragmatics* 20: 49–75.
- Dillon, G. L.–Coleman L.–Fahnestock, J.–Agar, M. 1985. Review article. *Language* 61: 446–60.
- Domonkosi Ágnes 1999. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások XXXVII*: 157–66.
- Domonkosi Ágnes 2001. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban. *Magyar nyelvjárások XXXIX*: 87–102.
- Dömötör Adrienne 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Durkheim, E. 1915. *The Elementary Forms of Religious Life*. London, George Allen & Unwin Ltd.
- Éder Zoltán 1980. In: Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, I/1249–56, II/124–30, 1128–30.
- Fábrí Anna 2001. *A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben*. Mágus Kiadó, Budapest.
- Fraser, B. 1978. Acquiring social competence in a second language. *RELC Journal* 9: 1–21.
- Fraser, B. 1990. Perspectives on Politeness. *Journal of Pragmatics* 219–36.
- Fülei-Szántó Endre 1994. A verbális érintés. *Linguistica, Series C, Relationes* 7. Budapest.
- Gao, Ge 1996. Self and OTHER: a Chinese perspective on interpersonal relationships. In: Gudykunst, W. B.–Ting-Toomey, Nishida, T. (eds.): *Communication in Personal Relationships Across Cultures*. Sage, Thousand Oaks, 81–101.
- García, W. 1996. *Respeto*: a Mexican base for interpersonal relationships. In: Gudykunst, W. B.–Ting-Toomey, Nishida, T. (eds.): *Communication in Personal Relationships Across Cultures*. Sage, Thousand Oaks, 122–36.
- Goffman, E. 1959. *The Presentation of the Self in Everyday Life*. New York, Doubleday Anchor Books. (Magyarul: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó, 1999.)
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual. Essays on Face-to face Behavior*. Allen Lane, The Penguin Press.
- Goffman, E. 1990. A homlokzatról. In: *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Tankönyvkiadó, Budapest, II. kötet, 3–30.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P.–Morgan J. L. (eds.): *Syntax and semantics* 3: *Speech Acts*. New York, Academic, 41–58.

- Gu, Y. 1990. Politeness Phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics* 14: 237–57.
- Halliday, M.A.K. 1978. *Language as social semiotic*. Edward Arnold, London.
- Ho, D. Y. F. 1994. Face dynamics: from conceptualization to measurement. In: Ting-Toomey, S. (ed.): *The Challenge of Facework: Cross-cultural and Interpersonal Issues*. Albany, State University of New York Press, 3–13.
- Hu, Hsien Chin 1944. The Chinese concepts of „face”. *American Antropologist* 46: 45–64.
- Ji, Shaojun 2000. „Face” and polite verbal behaviors in Chinese Culture. Discussion note. *Journal of Pragmatics* 32: 1059–62.
- Kertész Manó [1933]. Szállók az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Révai Kiadás.
- Kiefer Ferenc 1980. Greetings as Language Games. *Journal of Pragmatics* 147–55.
- Lakoff R. T. 1973. The logic of politeness; or, Minding your P’s and Q’s. In: *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*. Chicago, University of Chicago, 220–39.
- Leech, G. N. 1977. *Language and tact*. Linguistic Agency, University of Tier.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Lim, Tae-Seop, Bowers, Waite, 1991. Facework. Solidarity, approbation and tact. *Human Communication Research* 173: 415–50.
- Lim, Tae-Seop 1994. Facework and interpersonal relationship. In: Ting-Toomey, S. (ed.): *The Challenge of facework: Cross-cultural an Interpersonal Issues*. Albany, State University of New York Press, 209–29.
- Majzer Mónika 1999. *A kérés pragmatikai szempontú vizsgálata*. ELTE, BTK, Magyar mint idegen nyelv.
- Mao, LuMing Robert 1994. Beyond politeness theory: ‘face’ revisited and renewed. *Journal of Pragmatics* 21: 451–86.
- Mártonfi Ferenc 1972. A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII*: 159–80.
- Matsumoto, Y. 1989. Politeness and conversational universals — observations from Japanese. *Multilingua* 8: 207–21.
- Matsumoto, Y. 2003. Replay to Pizzioni. *Journal of Pragmatics* 35: 1514–21.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 418–36.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 277–83.
- Pap Andrea 2006. *Az udvariasság nyelvi és nem nyelvi kifejezőeszközei*. Szakdolgozat. ELTE, BTK. Magyar mint idegen nyelv.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 9–15, 101–8.
- Pizzioni, B. 2003. Re-examining politeness, face and the Japanese language. *Journal of Pragmatics* 35: 1471–506.
- Simonyi Zsigmond 1911. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 40: 1–8., 149–55.
- Spencer-Oatey, H. D. M. 1992. *Cross-cultural politeness: British and Chinese conceptions of the tutor-student relationship*. Unpublished PhD Thesis, Lancaster University.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 2. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 261–80.
- Szili Katalin 2004a. A bókra adott válaszok pragmatikája. Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 265–85.
- Szili Katalin 2004b. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ting-Toomey, Stella–Kurogi, Atsuko, 1998. Facework competence in intercultural conflict: an updated face-negotiation theory. *International Journal of Intercultural Relations* 187–225.
- Thomas, J. 1986. *The dynamics of discourse: a pragmatic analysis of confrontational interaction*. Unpublished PhD Thesis, Lancaster University.
- Thomas J. 1995. *Meaning in interaction: an introduction to pragmatics*. Longman, London/New York.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Yule, G. 1995. *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.
- Walters, J. 1979a. The perception of politeness in English and Spanish. *On TESOL '79*: 289–96.
- Walters, J. 1979b. Strategies for requesting in Spanish and English – structural similarities and pragmatic differences. *Language Learning* 9: 277–94.
- Werkhofer, K. T. 1992. Traditional and modern views: the social constitution and the power of politeness. In: Watts, R. J.–Ehlich, K. (eds.) *Politeness in Language: Studies in Its History. Theory and Practice*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York, 155–99.
- Wierzbicka, Anna 1991. *Cross-cultural Pragmatics: The semantics of human interaction*. Berlin, Mouton de Gruyter.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

The pragmatics of politeness

Pragmatics deviates from traditional interpretations of politeness both in its conception and terminology and in the way it delineates the range of phenomena to be explored. This paper discusses these differences in terms of two dominant theories of politeness: Leech's Conversational Maxims, and Brown and Levinson's notion of face-work. The author puts both theories into wider perspectives and compares them, noting their virtues and shortcomings. Being less well-known of the two, Brown and Levinson's theory is given a more detailed treatment, going through the changes that the concept of 'face' has undergone, and discussing each type of face-threatening acts that those two scholars have defined. The aim of the author is to encourage, by her analytical review, an increase in the number and scope of pragmatic studies in this country.